

KUR'AN VE SÜNNET IŞIĞINDA DANIŞMA SİSTEMİ

Halit BOZ*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Kur'an'da ferdî ve içtimai alanda Müslüman toplumlara tavsiye edilen şûra, Türkçe de ise danışma kurulu diye ifade edilen kurumun, Peygamberin döneminde olaylar karşısında uygulandığını örnekler ile ortaya koymak olacaktır. Böylece danışma kurulunun; gerek mü'min için dini bir sorumluluk, gerekse İslam topluluğu arasında ortak bir anlama zeminini oluşturması bakımından üzerinde titizlikle durulması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca Kur'an'a göre danışma kavramının tahlilini yaparken ve Peygamber(s.a.s.)'in kavramın uygulayışını takip ederken günümüzde, genelde beşeriyetin özelde ise İslam topluluğunun bu danışma kuruluna ne derece ihtiyaç duyduğu açık bir şekilde hissedilecektir. Çünkü danışma, kadim tarihten beri beşeriyetin olaylar karşısında başvurdukları bir yöntem ve tabii bir ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkmaktadır. Böylesi önemli bir konunun irdelenmesindeki gaye, şuranın farklı etnik yapıların bir arada yaşamalarını sağlayacak İslami yapı dinamiklerinden belki de en önemlisi olduğunu vurgulamak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Toplum, Şura, Danışma, Yönetim.

Advisory Council in The Qur'an

Abstract

The purpose of this study, both in the Qur'an individual as well as the assembly area in the Qur'an recommended for the Muslim community council, Turkish also the advisory board said the statement of the institution, the period of the Prophet and the caliphs will demonstrate with examples of its application in the face of events. Thus advisory board; responsibility for religious believers need, as well as to create a common understanding between the Muslim community as a backdrop focus should be strictly on the care emerges.

In addition, when the analysis of the concept of consultation according to the Qur'an and the Prophet while following apply a concept of the present, in particular the mankind in general will be felt clearly what degree this advisory

* Yrd. Doç. Dr. Artvin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, halit6869@gmail.com.

board of the Islamic community needs. Because advice, they applied an event on the face of humanity since ancient history and natural methods are emerging to meet a need. discussed the purpose of such an important issue, the council will allow the coexistence of different ethnic backgrounds Islamic structure that will be the highlight perhaps the most important of the dynamics

Keywords: Qur'an, Community, Council, advisory, management.

Giriş

Danışma, tabii bir ihtiyaç olarak insanların toplum haline gelmesinden bu yana başvurdıkları bir yöntemdir. İnsanın yapısı gereği problemler karşısında sıkıştıkça çareler araması şüphesiz kaçınılmazdır. Kuşkusuz bu durum, kadim tarihten beri var olduğu gibi İslam öncesi Mekke döneminde de kendisini göstermektedir.¹ Mekke’de, yaşayan insanlar ‘Daru’n-Nedve’ denilen mecliste toplanır,² fikir alışverişinde bulunurlardı.³ Bu meclis, kırk yaşına ulaşan her Kureyş’liyi içine alır müzakerelere iştirak ettirirdi. Ancak burada

¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdu’l-Melik, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1955.; ‘İzzuddîn, İbn Esîr Ebi’l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi’t-Târih*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1979, c. I, s. 152.; Şemsuddîn, ez-Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz, *Siyer-u ‘Elami’l-Nubelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvutî başkanlığında heyet) Muessesetu’r- Risâle, 1985, c.I, s. 68.

² Burası Mekkede Kusayy’ın oturmak için kabe yanında yaptırdığı, kapısı kabeye bakan ilk konaktı. Kusayy, istisnasız herkesin sevgi ve saygısını kazanan uğurlu bir şahsiyetti. Uğurlu olsun diye evlenme törenleri onun bu konağında yapılırdı. Bu konak, Kusayy’ın büyük oğlu Abdü’d-Dar’a sonra Abdü’d-Dar’ın oğullarına, onlardanda cahiliyet devrinde Hâkim b. Hizam’a geçti Hâkim b. Hizam onu Halife Muaviye’ye 100.000 dirheme satınca Abdullah b. Zübeyr “Atalarının izzet ve şerefini mi sattın?” diye çaftı. Hâkimde “Ey kardeşimin oğlu! Senin şeref şan dediğin şeyler, cahiliye devriyle gitti. Ancak, takva, Allah’ın emirlerini yerine getirip yasak ettiklerinden sakınmak kaldı. Vallahi, ben onu cahiliyet devrinde bir tulum şaraba satın almıştım. Onu 100 bin dirheme sattım. Siz şahit olunuz ki onun bedeli Allah yolunda sarf edilecektir. O halde aldanma neredede” dedi. Bkz. et-Taberi, Muhammad bin Cerir, bin Yezid Ebu Cafer, *et-Tarihu’l-Kebir*, Mısır, 1326, c. II, s.184.; er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu’l-Ğayb*, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1995, c. XI, S.351.; ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Mektebetu’l-Ubaykan, Riyad, 1998, c. II, s. 419.; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Yayınları, İstanbul 1973, c. I, s. 103.; Seyyid Kutup, *Fi Zilali’l-Kur’ân*, Daru’s-Şurûk, Kahire, 1985, c. I, s.150.

³ el-Beydâvî, Nasruddîn Ebî Saîd Abdullah b. Ömer, *Envaru’t -Tenzîl ve Esraru’t-Te’vîl*, Dâr-u İhyâi’t- Turâsî’l-Arabî, ty. c. II, s. 214.; Cemâluddîn, el-Kafatiy Ebu’l-Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhu’r-Ruvvât ‘alâ Enbâhi’n- Nuhât*, el-Mektebetu’l-Unsiyye, Beyrût, 1424, c. II, s.92.

ekseriyetle karar verilmez, içlerinden en zekisi veya en güzel konuşanı diğerlerini ikna eder ve görüşünü kabul ettirirdi.⁴

İşte Kureyş kabileleri umumi menfaate yönelik konuları, silaha müracaat etmeksizin bu şekilde hallederlerdi. Kureyş delikanlıların nikâhı burada kıyılır, harbe burada karar verilir, Kureyş delikanlılarının nikâhı burada kıyılır, harbe burada karar verilir, kızlara burada gömlek giydirilirdi. Birde meşveret (müşavirlik) vardır ki, mühim işlerde bunun sahibine danışılırdı. Bu vazife, Kusayy'ın oğlu Abdu'l-Uzza'nın evladından Esad kabilesine geçti. Peygamberliğin geldiği günlerde Yezid b. Zem'a'nın elinde bulunuyordu. Kureyş ona danışmaksızın bir işe başlamazdı.⁵

Yine 'Daru'n-Nedve', İslam dini geldikten sonra da müşrikler için danışma meclisi⁶ olma özelliğini devam ettirmiştir.⁷ Çünkü Peygamberin getirdiğine inanaları muhasara altına almalarına karar vermeleri⁸, çeşitli zaman aralıklarında Peygamberi davasından vazgeçirmek için amcası Ebu Talib'e gelmeleri⁹ veya öldürmeye karar vermeleri hep bu mekânda karara bağlamışlardır.

Kuşkusuz, o dönemdeki insanlar sadece bunca önemli konuma sahip olan mecliste danışma yapmıyorlardı. Bununla birlikte putlara ve kâhinlere de meselelerini sorar ve karar mercii olarak onları ön plana çıkarırlardı.¹⁰ Ancak İslam'dan önce insanların kullandıkları bu metod, kaide prensibi olmayan belli başlı insanların nefis ve

⁴ Mahmut el-Âlusî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesanî*, Daru'l-Fikr, Beyrut ty., c. I, s. 86.; Muhammed Ali es-Sabûnî, *Saffetu't-Tefsîr*, Dersaadet, İstanbul 1986, c. I, s. 103.

⁵ Mahmut Esat, *Tarihi Dini İslam*, (Çev.; Ahmet Lütfi Kazancı, Osman Kazancı), 1983, s.119.

⁶ Mahmut Esat, a. g. e. , s. 106.

⁷ et-Taberî, a. g. e. , c. II, s. 420.

⁸ İbn Hişâm, a. g. e. , c. IV, s.209.

⁹ Hz. Peygamberin hicretinden hemen önce 'Daru'n-Nedve'den toplanarak peygamberi öldürme kararı almışlardır. Bu iş içinde her kabileden bir genci seçmişlerdir. Anlaşılan o ki 'Daru'n-Nedve' o dönemde istişare kurullarının yapıldığı yerlerden en önemlisiydi. Bkz. et-Taberî, a. g. e. , c. II, s. 420.; İbn Hişâm, a. g. e. , c. I, s. 210.

¹⁰ Özellikle Kâhinlere özel önem atfedip, onların herşeye kadir olduklarına inanırlardı. Onları müşavir, hâkim, tabib ve tabirci konumuna koyarlardı.¹⁰ Hastalarını tedavi ettirirlerdi. Özellikle gelecekle ilgili gaybi olaylarda kâhinlerin bilgisine müracaat ederlerdi. Ayrıca ağrı ve sızıların dinmesi için kâhinlerden efsun istenirdi. Bir davanın hali için kura çekimini yapar ya da remil atarak veya bir ipe düğümler atarak üzerine üfleyerek tılsımlı manalar çıkarırlardı. Şüphesiz bu konuyla alakalı pek çok örnek mevcuttur. Mesela, Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalip'in zemzem kuyusunu bulmak için düştüğü müşkil durumdan kurtulmak için kâhine danışması, buna en güzel örneklerden biridir. Bkz. et-Taberî, a. g. e. , c. II, s. 214.; İbn-i Hişâm, a. g. e. , c. V, s. 352.

menfaatine göre kararlar verdiği, bunun neticesinde pek çok kesimin haksızlığa uğradığı bir uygulamayı doğurmuştur.

Görüldüğü gibi, İslam öncesinde insanlar batıl bile olsa fıtratının gereği, gerek putlara, gerek kâhinlere gerekse kendi aralarında, görüş alışverişlerde bulunmaları, insanoğlunun korku ve zorluk karşısında her zaman başkalarına ihtiyaç duymasına işaret etmektedir. Kuşkusuz insanlığın ihtiyacı olan bu durum, İslam geldikten sonra da hâsıl olmuştur. İşte konunun muhteviyatını oluşturan danışma kurulunun Kur'an'daki anlam alanlarını ve peygamberin uygulayış biçimini işlemekle, İslam'dan önce olduğu gibi, İslam'dan uzak, asrımız insanlığının içinde debelendikleri sıkıntılarını gidermede ve kullandıkları metotlardan farkı anlaşılabacaktır. Ayrıca asırlardır çözülemeyen büyük sorunların hallinde bu İslamın istişare metodu bir çare olduğu görülecektir.

Danışma(Şura, İstişare) Kavramının Etomolojik Alanı

Şura kelimesi Arapçada “fu’la” vezninde “Büşra” gibi bir mastardır.¹¹ İşaret almak, belli bir iş veya mevzu hakkında görüş sormak, danışmak, fikir ve düşünceleri öğrenerek en doğru ve isabetli olan hükmü elde etmek manalarına gelir.¹² Bu kelime “arı kovanından bal almak” fiiline benzetilerek o manadan alınmıştır.¹³

İstişare, müşavere hep bu kökten türetilen ve yaklaşık olarak “danışıp görüşmek ve işaret almak” manasına gelen masdar kelimelerdir. İnsanların güvendikleri kimselerle toplanıp fikir alış veriş yapmaları,¹⁴ birbirlerine danışmaları, birbirlerinin bilgi ve tecrübelerinden faydalanmaları,¹⁵ en doğru ve en isabetli olanı bulmakta yardımlaşmalarıdır. Bu maksatla toplanıp istişare ve müşavere eden cemaate “şura” her birine “müşavir” denir.¹⁶ Dilimizde kullanılan “Danışma meclisi” hukuki bir kelime olarak aynı manaya gelir.

Danışma; birinin veya bir heyetin fikrine müracaat etme,¹⁷ fikrini görüşünü alma demektir.¹⁸ Ayrıca herhangi bir konuda doğruya

¹¹ Mecduddîn Muhammed b. Ya’kub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, er-Risale Matbaası, Beyrut 2005, I, 484.

¹² Asım Efendî, *el-Okyanusu’l-Basît fî Tercemet-i Kâmûsi’l-Muhît*, İstanbul h. , 1305, II, 69-70.

¹³ Ebû Abdîrrahmân Halil b. Ahmed el-Ferahidî, *Kitabu’l-Ayn*, Beyrut ty. V, 150

¹⁴ Seyyid Şerif el-Curcânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, Beyrut ty., s. 154; Asım Efendî, II, 69-70.

¹⁵ Ebû’l-Huseyn Ahmed İbn Fârîs, *Mu’cemu Mekayis fi’l-Luğa*, Beyrut ty. IV, 444.

¹⁶ Halil b. Ahmed, V, 150.

¹⁷ el-Curcânî, II, 69.

¹⁸ İbn Manzûr, Ebi’l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim, *Lisanu’l- Arab*, Dâr-u Sâdr, Beyrut ty. , c. V, s. 354.; ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza Hüseyin, *Tâcu’l-*

ulaşmak veya yaklaşmak için bir başkasının görüşüne başvurma, müşavere, işaret, arı kovanında bal almak, rey almak manalarına da kullanılır.¹⁹

Bir başka tarife göre istişare, yapılacak bir işte, tecrübeli, emin ve bilgili kimselerle her yönden konuşmak, sormak anlamına gelmektedir.²⁰

Bu sebeple, danışma yani istişare, İslam da deyimleşmiş bir kelime olarak göze çarpar. Şura ise danışmanın müesseseseleşmiş şeklidir. İslam nasslarında bu kelime istişare ve şura kelimeleriyle karşılanmaktadır. Buna göre şura, esasen fütva gibi Büşra vezninde masdar olup teşavür yani birbirinin reyini almak demektir. Aslı, arıdan bal almak manası ile alakadardır.²¹

Ayrıca Arapça; “onlarla müşavere et, istişare et” manasına “müşavere”, “şivar”, “meşvere” denilir.²² Şura kelimesi masdardır ve “onlar gizli konuşurlarken”²³ ayetinde olduğu gibi topluluk bu kelime ile tasvir edilmiştir. “Müşavere” kelimesinin balı yerinden aldığı ve çıkarttığı zaman söylediğini sözünden alındığı veya Arapların bir hayvanı teşhir ettiklerinde söyledikleri sözünden alındığı söylenmiştir. Bundan dolayı hayvanların teşhir edildiği yere de müşvar denir. Sanki teşhir ile onun iyisi kötüsü bilinmektedir. Aynı şekilde müşavere ile de işlerin hayırları ve şerleri bilinmektedir.²⁴

db | 245

Kur'an'da ve Hadislerde Danışma

Kur'an-ı Kerim'de danışma, şu ayetlerle sabit kılınmıştır.

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

“Rablerinin çağrısına icabet edenler ve namazı dosdoğru kılanlar için daha iyi ve daha sürekli. Onların işleri aralarında danışma iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da sarf ederler.”²⁵ Bu ayette

Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, Dar-ı Sâdır, Beyrut 1386/1966, c. I, s. 45.; Mehmet, Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayınları, İstanbul 1996, 'İstişare' Mad. s. 483.

¹⁹ er-Râğib el-İsfahânî, Huseyn b. Muhammed, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1992. s. 387.

²⁰ er-Râğib, a. g. e. , s. 388.

²¹ Elmalılı, a. g. e. , c. VI, s. 1213.

²² en-Nesefî, Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed, (v. 701/1312), *Tefsîru'n-Nesefî* (el-Medârik), I-VI, Beyrut ty. İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul 1991.

²³ İsrâ, 17/47.

²⁴ er-Razî, a. g. e. , c. VII, s. 160.

²⁵ Şûra, 42/38. Bu ayet hakkında İbn Kesir şöyle bir izahatta bulunmaktadır: “Bir iş hususunda danışma yapmaksızın kesin karar vermezlerdi. Harplerde ve daha önceki olaylarda olduğu gibi görüşleri birbirlerine yardımcı olsun diye bu metodu takip ederlerdi. Bunun için Peygamberimiz(s.a.s.) harplerde ve benzeri işlerde ashabının gönlü-

anlaşılan o ki, Şûra; İslamdaki en önemli Anayasa prensibi, İslam devlet idaresinin temel unsurlarındandır. Bu bakımdan devlet idarecilerinin şura kararlarına uymaları gerekmektedir.²⁶ Müslümanların işleri ile meşgul olanların daima gündemindedir.

Şura devlet idaresinin temel unsurlarındandır. Şuranın İslam'ın ruhuna uygun vasıta oluşturulması, üyelerinin akıl, idrak ve liyakat bakımından gerekli görülen şartları haiz, yetenekli kişiler olmaları lazımdır. İslam'a göre şura, toplumun nüvesini teşkil eden aile hayatından başlayarak, aile idaresinde, çocuk terbiyesinde, ilim ve eğitimde, cemiyet ve cemaatlerde, hatta millet ve devlet idaresinde, akıl ve gerçeğe uygun isabetli karar vermenin, doğru icraatte bulunmanın başta gelen düsturlarından biridir. Şura ehli, "*Ehlul-Hal ve l-Akd*" dır.²⁷

İslam hükümeti meşveret esası üzerine kurulmuştur.²⁸ Bu özelliği ile İslam idaresi bir şahsın diktatörlüğüne dayanan "otokrasi" den, kendisinde ilahi bir sıfat olduğu iddiasıyla ortaya çıkan kişinin idaresine dayanan "oligarşi"den, çağımızın yöneticilerinden hiç eksik olmayan heva ve heveslerine göre idare ettiği "demagoji" den ayrılır.²⁹ Devlet erkânı bilmedikleri ve içinden çıkamadıkları dini konularda âlimlerle, cihatla ilgili konularda ordu komutanlarıyla, ümmetin menfaatine yönelik mevzularda halk büyükleriyle, memleket davalarında yazarlar, bakanlar, işçi ve memur temsilcileriyle istişare etmeleri durumunda bu prensip amacına ulaşır.³⁰ Bu yüzden Peygamber Efendimiz (s.a.s) birçok meselede, ashabının görüşünü alırdı. Çünkü Yüce Allah, O'na işlerinde ashabı ile istişare etmesini emretmiştir.³¹

nü almak için onlarla istişare ederdi. Aynı şekilde Hz. Ömer, vefat edeceği zaman kendinden sonra halifeyi seçmek için altı kişilik bir danışma kurulunu oluşturdu. Çoğunluğun görüşü, Hz. Osman üzerinde birleşti." Bkz. İbn Kesir, İmâduddîn Ebû'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ân'il- Azîm*, Kahire ty. c. IV, s. 118. el-Bidaye ve'n-Nihâye, (Thk. Ahmed Ebu Mülhim ve arkadaşları), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty. c. X, s. 310.

²⁶ er-Razî, a. g. e. c. VII, s. 160.

²⁷ Ali Aydın, *İslam Yönetiminin Temeli Şura*, "İslamda Şuranın Manası" Mad. İstanbul, 1992, s. 14.

²⁸ Muhammed Hamidullah, a. g. e. , c.II, s. 942.

²⁹ el-Mevdûdî, Seyyid Ebû'l A'la, (v. 1979), *Tefhîmu'l Kur'ân*, I-VII, İnsan Yayınları, İstanbul 1987.

³⁰ İslam Ansiklopedisi, Şamil Yayınları, İstanbul, 1991,c. III, s. 230. ; Aydın, a. g. e. , "İslam'da Şuranın Manası" Mad. s. 15.

³¹ Nitekim Raşit Halifeler O'nun yolunu takip etmişlerdir. Peygamber Efendimiz [S.A.V] in Medine'ye hicretleri ile kurulan İslam Devleti şura prensibi ve tatbikatı ile adil bir idare sergilemiş, her sahada gelişme göstermiştir. Kuşkusuz, burada söylenmesi gereken şeyleri, ayetin bütünlüğü göz önünde bulundurularak şöyle özetlenebilir: Kur'an'ın bu ayetinde, başta Allah'a iman olmak üzere, tevekkül, büyük günahlardan

İkinci ayet:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لَبِثَ هُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

“Allah’ın rahmetinden dolayı ey Muhammed! Sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın, şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onlara mağfiret dile, iş hakkında onlara danış, fakat karar verdin mi Allah’a güven, doğrusu Allah, kendisine güvenenleri sever.”³²

Ayet-i kerimede özetle şu sonuçlara varmak mümkündür.

1- Peygambere tavsiye edilen avf ve istiğfardan sonra, “onlarla istişare et” buyrulmasında dikkati çeken birtakım nükte ve hikmetlerden en önemlisi ki, günümüz dünyasının çok ihtiyacı olan üst ve alt konumdaki arkadaşlara değer verilmesi meselesidir. Çünkü Hz. Muhammed’in Allah’ın emri ile olaylar karşısında ashabına danışıp onların görüşlerini alması, zaman zamanda onların görüşlerine göre karar vermesi, ashabına verdiği değeri göstermektedir. Aksi halde müşavereye tenezzül edilmemesi bir çeşit hakareti içerir ki, bundan da kötü huy ve huysuzluk meydana gelir. Bunun sonucu ise “etrafından dağılırlardı” sözüyle açıklanmıştır. Bu açıdan Hz. Peygambere ait danışma, insanlara değer verme, gönül alma ve birlikteliği pekiştirme gibi toplumların huzur ve sükûneti için gerekli prensipleri içerdiği rahatlıkla söylenebilir. Şüphesiz günümüz toplumlarının, bu prensiplere ne kadar çok ihtiyaç duyduğu herkes tarafından bilinmektedir.

2-Hz. Muhammed(s.a.s)’e in gönderilme sebebi, bütün insanlar için uyulacak, örnek alınacak bir ümmet teşkilini hedef aldığından Hz. Muhammed(s.a.s)’in ashabının en yüksek bir terbiye kazanması Allah’ın isteğidir.³³ Böyle bir terbiye ise “Allah tarafından bir rahmet ile” ayetinin delaletince sırf ilahi bir rahmet olan, Hz. Muhammed in müşavere mektebinde alınabilirdi. Bu sebeple, Hz. Muhammed in terbiye ve talim görmüş ashap, başkalarını terbiye edebilecek şekilde yetişecekler, sonra da “Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyar-sanız doğru yolu bulursunuz”³⁴ nebevi hadisi manasınca, Allah in

kaçınmak, namazı dosdoğru kılmak gibi İslam’ın temel dayanaklarıyla beraber danışmadan da bahsetmesi, onun önemli prensiplerden olduğu sezilmektedir. Bkz. Aydın, a. g. e. , “İslamda Şuranın Manası” Mad. s. 15. İbn Deybe, Vecuhiddin Abdurrahman, *Teysiru’l-Vusul*, (Çev. Ve Açıklayan, İbrahim Canan, Kutubu’s-Sitte ve Muhtasarı Ter-ceme ve Şerhi), Ankara, 1989, c. XVI, s. 126.

³² Al-i İmrân, 3/159.

³³ Al-i İmrân, 3/79, 104, 110.

³⁴ El-Aclunî, İsmail b. Muhammed Abdu’l-Hadr, *Keşfu’l-Hafa*, Beyrut, 1979, c. I, s. 147.

emriyle nice toplumlar ve Allah'a layıkıyla kulluk etmeye çalışanlar yetiştireceklerdi.

3- Peygamberin, esasen Uhud savaşının başlangıcında, Medine'yi terk etmemeyi meyletmesine rağmen ashabının şehrin dışında müşriklerle karşılaşma arzusuna uyarak Uhud'a gitmesi³⁵ ve herkes tarafından bilinen sonucun alınması neticesinde danışma yaptığına asla pişman olmamış, bilakis ömrünün sonuna kadar bu işi olaylar karşısında uygulamıştır.

Danışma ile ilgili hadislerle gelince,

1-“*Müsteşar Mu'temendir.*”³⁶ Resulullah bu hadisinde, fikrine başvurulacak kimsenin, itimat edilmesi gereken kimse olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bir başka ifade ile, görüşüne müracaat edilen kişinin, hiçbir konuda ihanet etmemesi, görüşünü açık ve maslahata göre belirtmesi gerekir. Yani bu hadis, bir bakıma istişare yapılacak kişiye de sanki şöyle hitap etmektedir: “Meseleni güven vermeyen, gerçeği olduğu gibi söyleyeceğinden emin olmadığın kimseye açıp onunla istişare etme. Müsteşarın itimada şayan olmasıdır.”³⁷

248| db

2- “*Allah bana farzların ikamesini emrettiği gibi, müdaretu'n-nassi*”³⁸ *da emretmiştir.*”³⁹ Ayrıca başka bir hadiste Peygamberimiz şöyle buyurmaktadır: “*Bir millet, istişare ettiği müddetçe zillate düşmez.*”⁴⁰ Bu inancı pekiştiren görüşe göre, bir meselede ferdi görüşler yanılabilirse de cemaatin görüşü asla yanılmaz. “*Allah ümmetimi delalet üzere birleştirmez. Allah'ın eli cemaat üzerindedir.*”⁴¹ Bu rivayetlerden yola çıkarak denilebilir ki, Hz. Muhammed ve ashabının hayatında istişare keyfiyetinin mühim bir yer kapladığı görülmektedir. Öyle ki, Hz. Muhammed(s.a.s.) etrafındakilere danışmadan bir karara varmadığı söylenebilir. O zaman denilebilir ki, gerek ferdi gerekse toplumsal meselelerde mümkün mertebe çok kimselerin görüşüne başvurmalı, müşterek noktalarda birleşmeli ve bu karara da uyulmalıdır. Ayrıca başka bir hadiste Hz. Peygamber; “*gelip ge-*

³⁵ İbn Deybe, a. g. e. , c. XVI, s. 452.

³⁶ et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Edep, 57.

³⁷ es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman, *el-Hasaisu'l-Kubra*, Kahire, thy. c. I, s. 125. ;İbn Deybe, a. g. e. , c. XVI, s. 124.

³⁸ Bu deyim anlamı; insanlara iyi davranmak, onlarla iyi geçinmek, onları kazanmak, gönüllerini almak anlamlarına gelmektedir. Yani ictimai kaynaşmayı sağlayacak davranışların hepsine birden şamil olmaktadır.

³⁹ İbn Kesir, a. g. e. , c. II, s. 142.

⁴⁰ ez- Zemaşşeri, a. g. e. , c. I, s. 332.

⁴¹ et-Tirmizî, a. g. e. , Fiten, 7.

çen bütün Peygamberlerin ikisi sema ehlinden ikisi de arz ehlinden olmak üzere istişare edeceği dört veziri olduğunu, kendisinin de dört vezirinin bulunduğunu⁴² belirtirken, başka bir hadiste de şöyle buyurmaktadır: “Sizden birisine mesuliyet yüklenilirse ve Allah hayır murad ederse, ona Salih bir vezir nasip eder de unuttuğu şeyleri hatırlatır, hatırladığı şeylerden de yardımcı olur.”⁴³

Ayrıca günümüzde, dünyanın her tarafını saran sıkıntıların, acıların, açlık ve savaşırlardan dolayı meydana gelen ölümlerin başlıca sebebinin, Peygamberin hadisinde zikredilen özelliklerden yoksun yöneticiler adaletten yoksun yönetimlerinden kaynaklandığı bilinen bir gerçektir. Zira bu konu ile ilgili Hz. Muhammed şöyle buyurmaktadır: “Ümeranız hayırlılarınızdan, zenginleriniz de cömertlerinizden olur ve işlerinizde aranızda istişare ile yürürse yerin üstü sizin için yerin altından daha hayırlı bir hal alır.”⁴⁴ Aynı paralelde başka bir hadiste; “kardeşiniz birinizden bir şey soracak olursa ona mutlaka yol göstereyin” buyurmaktadır.⁴⁵

Danışmanın Faydaları

Danışma, İslam'ın üzerinde durduğu önemli prensiplerden biri olduğu ayet ve hadislerden anlaşılmaktadır. Müslümanların sadece özel hayatlarında karşılaşacakları problemlerin çözümünde değil, siyasi hayatın yürütmesinde, idari sistemin şekillenmesinde de başvurmaları gereken önemli bir esastır.⁴⁶

Kuşkusuz danışma, insanı yapmış olduğu işten dolayı pişman olmaktan koruyan en önemli kalelerdendir. Büyük sıkıntılardan kurtulması, işlerin güzellikle neticelenmesi, siyasi, toplumsal, askeri vs. bütün alanlarda problemlerin çözülmesi, danışma ile mümkündür. Kişi ne kadar akıllı, zeki olursa olsun, Yaratanın istediği danışmayı ihmal ederse, Kur'an-ı Kerim'de işaret ettiği ve faillerini övdüğü danışma esasına uygun hareket etmedikçe, faydalı sonuçlara ulaşması ve problemlerini güzel bir şekilde çözümlemesi mümkün değildir. Keza, Peygamber(s.a.s.) akıl ve zekâ yönüyle insanların en mükemmeli iken, Allah, O'na bile danışmayı emretmiştir.⁴⁷

⁴² et-Tirmizî, a. g. e. , Menakıp, 44.

⁴³ en- Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *sünen*, Beyrut, 1992, Bey'a, 33.

⁴⁴ İbn Kesir, *en-Nihaye Fi'l-Fiten*, Kahire 1969, c. I, s. 24.

⁴⁵ Ebu Davut, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, (Tah. Muhammed Muhyeddin), Buyrut, try. Edeb, 114.

⁴⁶ İbn Deybe, a. g. e. , c. XVI, s. 452.; Raşit Küçük, *İslami Yönetimin Temeli Şura*, “Peygamber İstişareye Muhtaç mıdır.” Mad. s. 38-39.;

⁴⁷ el-Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî, en-Neysaburi, *el-Câmiu's-Sahîh*, Kahire, 1955, Fezail, 141.

Anlaşılan O ki, Hz. Peygamber ümmetine model oluşturmak için vahyin indirilmediği durumlarda daima arkadaşlarıyla danışma yoluna gitmiştir. Resulullah, bu noktada ashabına özgüven vermiştir. Bu yüzden Ashap, Resulullah'ın kendi fikriyle hareket ettiklerini bildikleri anda, kendi fikirlerini açık bir şekilde ifade ederlerdi. Aynı niyet çerçevesinde Hz. Muhammed(s.a.s)'de uygun fikir doğrultusunda hareket ederdi. Aksi hareketler insanı yanlışla sürükler. Zira toplumların düştükleri hatalar, çok defa işi kendi başına yürütme sonucu olmaktadır. Bu, işi kendi başına yürütme ne kadar genişlerse, hataların sayısı o nispette artar; ne kadar daralırse hatalar da o nispette azalır. Gerçi hatadan büsbütün kurtulmak imkânsızdır. Çünkü hatadan uzak kalan sadece Allah'tır. Ancak meselenin çözümünde birçok fikir bir araya gelirse, mükemmel veya nispeten doğru bir çözüm elde edilebilir. İslam hükümeti meşveret yani danışma esası üzerine kurulmuştur.

Şüphesiz ki İslam'daki istişare sistemi çoğunluk veya azınlık farkı gözetilmeksizin imkân halinde herkesin görüşünü almayı gerektirmektedir. Bununla birlikte görüşler içerisinde tercihe şayan olanın belirlenmesinde parmak hesabıyla değil, derin ve tarafsız akli araştırma neticesi tespit edilmiş olanın tatbik mecburiyetini içermektedir. Bu sistem iktidar nazariyesinde bir yenilik olduğu gibi, kapitalist nazariyesinde bir yenilik olup, kapitalist demokratik rejimlerdeki şekliyle çoğunluğun azınlığa, sosyalist demokratik rejimlerde olduğu gibi azınlığın çoğunluğa baskısını saf dışı etmektedir. Bununla beraber İslami müşavere sistemi arzu edilen neticeyi verebilmesi için belli bir pedagojik hazırlık devresini gerektirmektedir.⁴⁸

Burada insanın aklına, İslam danışmaya niçin bu kadar önem vermiştir? Sorusu geliyor. Bu sorunun cevabını Mevdudi, Şu şekilde vermektedir:

“Şayet bir mesele iki yâda ikiden fazla kişiyi ilgilendiriyorsa ve buna rağmen söz konusu mesele hakkında bir kişi karar verirse, diğerlerine haksızlık etmiş olur. Dolayısıyla ortak yapılan bu işte hiç kimsenin kendi keyfine göre karar vermeye hakkı yoktur. İşte bu nedenden ötürü sonuca varabilmek için, konuyla ilgili tüm şahıslarla danışmada bulunmak gerekir.

Şayet bir kimse, ortak çalışmalarda sorunu kendi kendine halletmeye çalışıyorsa, bilinmelidir ki, onun böyle davranmasının ardındaki neden, ya kendi çıkarlarıdır, ya da o şahıs kendisini herkes-

⁴⁸ İslam Ansiklopedisi, c. III, s. 231.

ten üstün görerek başkalarını aşağılamaktadır. Oysa ahlak bakımından bu iki çirkin özellikten biridir. Mü'min kişi başkalarının hakkını meşru olmayan bir yolla ele geçirerek haksızlık yapmaz. Yine bir mü'min kendini beğenmiş halde herkesten daha iyi bildiği zannına kapılamaz.

Bir iş şayet başkalarının hak ve çıkarları ile ilgili ise o iş hakkında karar vermek çok büyük bir sorumluluğu müdrik olmayı gerektirir. Kalbinde Allah korkusu olan bir kimse bu yükü yalnız başına taşımayı kat'iyyetle istemez. Aksi bir davranış, yani böylesine bir sorumluluk ancak kalbinde Allah korkusu olmayan ve ahirette vereceği hesaba aldırmayan kimseler tarafından yapılır. Allah'tan korkan ve ahirete iman eden insanlar kat'i suretle herkesi ilgilendiren meseleler hakkında kendi başlarına karar vermek istemezler. Onlar söz konusu meseleyle ilgili olan kimselerle veya onların seçtiği ve ilgilendiği temsilcilerle istişare eder ve tarafsız bir şekilde karara varırlar. Sonuçta verilen kararda herhangi bir yanlışlık dahi söz konusu olsa, bir tek kişi sorumlu olmaz. İslam, büyük veya küçük her işte istişare ile karara varmayı emreder. Öyle ki evdeki işlerin bile evin beyi ile hanımı arasındaki danışmanın sonucunda karara bağlanmış olmasını ister.”⁴⁹

Danışmanın Kapsam Alanı

Müfessirler, Allah'tan bir vahiy nazil olmuş herhangi bir mesele hakkında Hz. Muhammed(s.a.s.)'in ümmetiyle istişare yapmasının caiz olamayacağı hususunda ittifak etmişlerdir.⁵⁰ Ancak hakkında ayet ve hadis bulunmayan bütün şeylerde istişare etmek caiz midir? Yoksa sadece bazı alanlara mahsus konularda mı danışma yapılır meselesine gelince, Âlimlerin görüşlerinin izinde şöyle özetlenebilir: Ayet ve hadislerdeki danışmayla alakalı emirlerin bütün işleri kapsadığı, ancak hakkında ayetlerin sabit olduğu hususların umurun dışında kaldığı ve hakkında ayetlerin bulunmadığı konularda ise ayetlerin hüccet olmaya devam ettiği söylenebilir.

Mesela, savaş stratejisi⁵¹ konusunda Peygamberimiz ashabıyla danıştığı gibi başka alanlarda da ashabıyla istişare ettiği bize ulaşan

⁴⁹ el- Mevdûdî, a.g.e. c. V, s. 232.

⁵⁰ Elmalılı, a. g. e. , c. II, s. 455.

⁵¹ Hz. Muhammed ve Müslümanların, müşriklerle yapmış oldukları bedir harbinde ordunun konaklama stratejisini peygamberimiz, danışma ile belirlediğini şu rivayette anlamaktayız: “Bedir günü Peygamberimiz, Habbab b. Munzir ile ordunun konaklama yeri ile alakalı istişare etmiş, Bedir kuyularından birinin yanında konaklama fikrini ondan almıştır.” Bkz. er-Razi, a.g.e., c. VII, S. 162.

kaynaklardan mevcuttur. Zira başka makalelere konu olacak kadar çok detaylı olan harb ve askerlik, namaz vakitleri ve ezan şekli vb. tamamen dünyevi işleri ilgilendiren konularda Hz. Muhammed in ashabıyla istişare etmiştir. Bu tezimizi destekleyen en güzel örneklerden şu hadis-i şeriftir: “Hz. Ali, Peygambere sorar-Ey Allahın Resulü, hakkında Kur’an’da ayet gelmemiş sizin sünnetinizde de bir benzeri hüküm de bulunmamış bir hadise ortaya çıkarsa ne yapmamızı buyurursunuz? Resulullah’ın cevabı şudur: Onu fukaha ve müminlerden abid olanlar arasında istişare edin. Ancak onunla alakadar bir kimsenin rey-i ile hükme bağlamayın.”⁵² Keza bu hadiste danışma meclisinde bulunması gereken kişilerde ki vasıfları görmekteyiz. Ancak çok detaylı mevzu olduğundan bu konuyu ve Hz. Muhammed(s.a.’in danışmayla alakalı örnek uygulamalarını başka bir çalışma ile açıklamaya çalışalım.

Son olarak danışma ile ilgili Ustad Mevdûdî’nin görüşlerinden hareketle çok önemli iki kuralı hatırlatmakla yetinelim.

a) Karara bağlanacak bir meseleyle ilgili olan ve kararından etkilenecek herkes mesele hakkında aydınlatılmalıdır. Kendi düşüncelerini söyleyebilmeleri için fırsat verilmelidir.⁵³

b) Toplumsal sorumluluk alacak olan kimseler, halkın onayıyla seçilmelidir. Bu kişileri halk özgürce seçebilmelidir.⁵⁴

Sonuç ve Bazı Öneriler

İslam’ın emrettiği şura prensibine bakarak şunları söyleyebiliriz: Öncelikle İslam, İnsanoğlunun sadece kendi görüşleriyle yetinmemesini telkin eder. Nefsine ve aklına güvenerek tek başına kararlar almaması gerektiğine işaret eder. İşte İslam, danışma prensibini esas kabul ederek, abid, muttaki, menfaat ve faydalanma güdüsünü taşımayan ehil insanların birlikte beyin fırtınası yapmayı ve karar almayı metot haline getirip şura sistemini kurmuştur.

Ancak günümüzde, İslam’ın bu sistemine aykırı kararlar alınmaktadır. Her alanda dünyaya yön verenler, askeri ve ekonomi alanda güçlü olanlar, güçsüz ve mazlumların görüşlerine değer vermeden, kendi nefislerine ve menfaatlerine göre kararlar almaktadır ki, bu yüzden milyonlarca insan, savaşlar, birçok konularda anlaşmazlıklar ve milliyetçilik vb. gibi sebeplerle açlıktan ölmekte

⁵² el-Heysemi, Nuruddin Ali b. Ebi Bekr, *Mecmeu’z-Zevâid*, Lübnan, 1967, I, 180.

⁵³ el- Mevdûdî, a.g.e. c. V, s. 232.

⁵⁴ el- Mevdûdî, a.g.e. c. V, s. 232.

veyahut yaşam savaşı vermektedir. Yine, bu sebeplerden dolayı göç etmek zorunda kalmaktadırlar. Yine Kur'an'ın emri olan şuranın bütün kuralları, meseleler karşısında uygulanırsa, insanlığın şahit olduğu bu tür zulümler asla vuku bulmaz. Çünkü İslam'ın şura prensibi, idarecilerin ne kadar güçlü olursa olsun kendi hududunu, halk ta ne kadar güçsüz olursa olsun kendi varlığını ve hakkını korumasını benimser.

İslam bu muazzam prensibi uygulatırken kendi tabyasının asla dinine, etnik kökenine, ırkına, rengine vb. gibi unsurlara baktırmaz. Kur'an'a göre kararlar alırken ve uygularken asla din ayırımına girmemiştir. İslam tarihinde bununla alakalı günümüz insanlığına ders olacak mümtaz örnekler mevcuttur. Böylece tarihte ilk insan hakları evrensel beyannamesi olan “Veda Hutbesi”nde Peygamberimiz (s.a.s.), bütün insanlığa, yüzbinlerce sahabinin huzurunda haykırmıştır. Çünkü İslam'ın beşeriyete sunduğu insan haklarından: din, can, mal, akıl ve nesil özgürlüğü asla kısıtlanamaz. Aksine İslam, bu unsurları korumayı emretmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hz. Peygamber, Allah tarafından görevlendirilmiş bir elçi ve O'nun himayesi ve gözetiminde olduğu halde, şura sisteminin; Allah'ın emri ve toplumların adalet ve hakaniyet ölçütlerinde idaresini sağlayan mükemmel prensiplerinden dolayı her konuyu ashabıyla istişare etmiş, bazen kendi görüşü olmasa bile çoğunluğun görüşüne uymuştur. Bu yüzden, günümüz beşeriyetinin sıkıntılarından kurtarmak için bu sisteme olan ihtiyacı, açık bir şekilde kendisini göstermektedir.

Kaynakça

- el-Aclunî, İsmail b. Muhammed Abdu'l-Hadr, *Keşfu'l-Hafa*, Beyrut, 1979.
- Ali Aydın, *İslam Yönetiminin Temeli Şura*, “İslamda Şuranın Manası” Mad. İstanbul, 1992.
- el-Âlusî, Mahmut, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesanî*, Daru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Asım Efendî, *el-Okyanusu'l-Basît fi Tercemet-i Kâmûsi'l-Muhît*, İstanbul h. , 1305.
- el-Beydâvî, Nasruddîn Ebî Saîd Abdullah b. Ömer, *Envaru't -Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl*, Dâr-u İhyâi't- Turâsi'l-Arabî, ty.
- Cemâluddîn, el-Kafatiy Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-Ruvvât 'alâ Enbâhi'n- Nuhât*, el-Mektebetu'l-'Unsiriyye, Beyrût, 1424.
- el-Curcânî, Seyyid Şerif, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Beyrut ty.

- Ebu Davut, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, (Tah. Muhammed Muhyeddin), Buyrut, try.
- Elmalılı, Muhamed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yayınları, İstanbul 1973.
- el-Ferahidî, Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, Beyrut ty.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, er-Risale Matbaası, Beyrut 2005.
- el-Heysemi, Nuruddîn Ali b. Ebi Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid*, Lübnan, 1967.
- İbn Deybe, Vecuhiddin Abdurrahman, *Teyşiru'l-Vusul*, (Çev. Ve Açıklayan, İbrahim Canan, Kutubul-Sitte ve Muhtasarı Terceme ve Şerhi), Ankara, 1989.
- İbn Fârîs, Ebû'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekayis fi'l-Luğa*, Beyrut ty.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdu'l-Melik, (v. 213-218/833-838), *es-Siretu'n- Nebeviyye*, I-IV, (Thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1955.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'an'ül- Azîm*, Kahire ty. el-*Bidaye ve'n-Nihâye*, (Thk. Ahmed Ebu Mülhim ve arkadaşları), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbn Manzur, Ebî'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim, (v. 711/1311), *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Dâr-u Sâdr, Beyrut ty.
- İslam Ansiklopedisi, Şamil Yayınları, İstanbul, 1991.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul 1991.
- İzzuddîn, İbn Esîr Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1979.
- Mahmut Esat, *Tarihi Dini İslam*, (Çev. Ahmet Lütü Kazancı, Osman Kazancı), 1983.
- Mehmet, Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, İz Yayınları, İstanbul 1996.
- el-Mevdûdî, Seyyid Ebû'l A'la, (v. 1979), *Tefhîmu'l Kur'an*, I-VII, İnsan Yayınları, İstanbul 1987.
- el-Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî, el neysaburi, el-Câmiu's-Sahîh, Kahire, 1955.
- en-Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *sünen*, Beyrut, 1992.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed, (v. 701/1312), *Tefsîru'n-Nesefî* (el-Medârik), I-VI, Beyrut ty.
- er-Râğib, el-İsfehânî, Huseyn b. Muhammed, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî,) Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1992.
- Raşit Küçük, *İslami Yönetimin Temeli Şura*, Vefa Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb, et-Tefsîru'l-Kebîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- es-Sabûnî, Muhammed Ali *Saffetu't-Tefâsîr*, Dersaadet, İstanbul 1986.
- Seyyid Kutup, Fi Zilali'l-Kur'an, Daru's-Şurûk, Kahire 1985.
- es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman, *el-Hasaisu'l-Kubra*, Kahire, thy.
- et-Taberî, Muhammad bin Cerir, bin Yezid Ebu Cafer, et-Tarihu'l-Kebir, Mısır, 1326.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul
- ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza Hüseyin, (v. 1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dar-u Sâdır, Beyrut 1386/1966.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b.

Osmân, *Siyer-u 'Elami'l-Nubelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvutî başkanlığında heyet) Muessesetu'r- Risâle, 1985.
ez-Zemahşerî, Ömer, *el-Keşşâf*, Mektebetu'l-Ubaykan, Riyad, 1998.